

17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – КМФ 7. – Оп. 1. – Спр. 315.

In this article on the basis of documentary materials, annalistic certificates and separate historiography facts an attempt to outline the basic strokes of Jacim Somko political to the portrait is carried out, one of the brightest figures of period of Ruin.

Key words: Ruin, order hetman Jacim Somko, Left-bankness, Moscow state Nichyn advice.

Отримано: 3.03.2008

УДК 94(477.4)«17/18»:314.9

О. Л. Кузема

ЧИСЕЛЬНІСТЬ Й ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ І МІСТЕЧОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті робиться спроба здійснити аналіз та визначити динаміку змін чисельності та етносоціального складу населення міст і містечок Правобережної України після переходу краю під владу Російської імперії. На основі архівних матеріалів, історичних досліджень автор доводить, що кількісне зростання населення міст і містечок відбувалося в основному за рахунок міщан і купців – вихідців із Росії, євреїв, представників інших національностей. Водночас землеробське українське населення витіснялося із центру міст на міські околиці. Проводиться думка, що під впливом політики російського самодержавства міста і містечка Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. стали все менш доступними і навіть ворожими для українців.

Ключові слова: Правобережна Україна, міста, містечка, етносоціальний склад.

Для з'ясування суті і тенденцій розвитку міських поселень Правобережної України після її приєднання до Російської імперії важливе значення має аналіз й вивчення динаміки змін чисельності та етносоціального складу їх населення. Адже саме демографічний фактор населених пунктів значною мірою визначав долю земель Правобережжя.

Наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. в Правобережній Україні міське населення мало тенденцію до зростання. Яскраво це підтверджують статистичні дані, наведені І.О. Гуржієм. За його підрахунками, кількість міських мешканців Київської губернії у 1811 р. складала 64,3 тис. осіб, в 1825 р. – 73,8 тис., 1840 – 125,5 тис., а у 1858 р. – 203,6 тис. порівняно із 1811 р. вона зросла у 3,16 рази й становила 10,5% від всього населення губернії [10, с.78]. І це при тому, що частка міщан в загальній чисельності населення Київщини у 1842 р. не перевищувала 7,2%. [16, с.51].

Дещо меншою була чисельність жителів міст і містечок Подільської губернії. Зокрема, із 43,6 тис. осіб у 1811р. їх населення збільшилося до 120,8 тис. у 1858 р. або у 2,8 рази і становило 6,9% від всього населення губернії. Міське населення Волинської губернії за цей же період збільши-

лося в два рази і його частка на кінець 50-х років досягла 7,2% мешканців краю [10, с.78].

Із висловленого очевидно, що при загальній тенденції до зростання чисельність міщан Київщини, Поділля, Волині збільшувалася нерівномірно. З іншого боку, за цим показником, губернії Правобережжя в цілому випереджали середній показник приросту міського населення Росії. Якщо, наприклад, приріст мешканців міст та містечок по Росії з 1825 по 1856рр. склався 62%, то у Правобережній Україні – 76,4% [20, с.294]. Але частка міського населення в загальній масі жителів 50-ти губерній Європейської Росії на 0,8% перевищувала такий показник у трьох Правобережних губерніях [19, с.40].

Порівняно швидкі темпи росту чисельності міщан регіону були обумовлені кількома причинами і мали свої особливості. Передусім, зростання відбувалося за рахунок природного фактору. Водночас на кількісне зростання міського та містечкового населення у досліджуваний період вплинула низка інших, не менш важливих обставин. Зокрема, наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. сталися помітні зміни в господарській інфраструктурі міст та містечок Правобережної України. Поряд з ремеслами та промислами в них стали все більше розвиватися підприємства мануфактурного і фабрично-заводського типів. У 1825 р. в містах Київської губернії нараховувалося 92 промислових підприємства, то через 30 років їх кількість зросла у 1,7 рази і досягла 157. У Подільській губернії їх число збільшилося в 3,4 рази, а у Волинській – в 9 разів [11, с.131]. Без сумніву, якісні зміни у промисловості і торгівлі міст та містечок краю вимагали додаткових робочих рук, а отже вели до збільшення кількості міщан.

Зростання міського населення у досліджуваний період пояснюється й політикою царизму щодо заохочення євреїв і інших іноземців займатися торгівлею та ремеслом й оселятися головним чином у містах та містечках Правобережжя. Своєрідним стимулом для цього виступала заборона імператриці Катерини II в'їжджати євреям на територію власне історичної Росії і надання дозволу поселятися на заході імперії, в межах відомої смуги осілості. Тривалий час після приєднання регіону до Росії євреї користувалися правом оренди ділчих маєтків з повним розпорядженням їхніми селянами. Ще більше можливостей створило запровадження «Положення про устрій євреїв» від 1804 р., за яким представники цього етносу отримали право на включення до стану купецтва та міщанства [9, с.135]. Новим стимулом для євреїв у міста Правобережних губерній став імперський дозвіл від 1807 р. займатися будь-якими ремеслами. На початку XIX ст. євреї були звільнені ще й від рекрутської повинності.

Позитивну роль у зростанні чисельності міщан відіграли пільги, надані урядом Росії переселенцям у Правобережжя переважно з центральних губерній Росії. Підкреслимо, що з поділами Речі Посполитої міграційні процеси були зведені в ранг державної політики і заселення росіянами краю стало носити організований та цілеспрямований характер. На відміну від попередніх періодів більшість новоприбулих росіян оселялися в містах, поступово витісняючи поляків з адміністративних посад, а українців – у передмістя. Українське населення міст та містечок, зайняте в основному землеробством, протягом досліджуваного періоду витіснялося на окраїни.

В досліджуваній період міста і містечка наповнювалися росіянами і представниками інших народів, зайнятими в адміністративно-управлінській і військовій сферах. Вагомим джерелом поповнення російського населення в містах та містечках Правобережних губерній було розширення в них регулярної армії. В 1802 р. за наказом імператора лише у Подільській губернії для розквартирування військ були призначені будинки в м. Вінниці, Хмільнику, Кам'янці-Подільському, Могилеві, Немирові, Тульчині, Ладжині, Ольгополі [7, арк.147-147зв.].

Поряд із якісними змінами, що намітилися у промисловому та торговельному розвитку міст і містечок наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., село Правобережжя продовжувало залишатися під тягарем кріпосницького гноблення. Ця обставина фактично унеможлилювала поповнення міст вихідцями із села. Як і в першому десятилітті XIX ст., в середині 50-х рр. найменша кількість жителів із сільських станів була саме в містах Правобережної України (в Київській губернії на 225,8 тис. міських жителів селян було 10,9 тис. осіб, у Волинській на 123 тис. – 6,2 тис. і в Подільській на 125,7 тис. – 1,5 тис.) [10, с.136].

Переважну частину прибулих до міст із сіл складали державні селяни. Указом від 1801 р. цій категорії населення було дозволено переходити за бажанням у купецький стан [7, арк.128зв.]. Іноді практикувалися навіть адміністративні записи селян у міщанський стан. Так, у 1820 р. в містечку Літнівці (з 1829 р. – Нова Ушиця) Подільської губернії, мешкало 338 селян. У 1829 р., при переведенні повітового міста з Ушиці у Літнівці, його селяни були записані до стану міщан [21, с.939]. Зауважимо, що такі дії не носили масового характеру і були викликані потребами уряду налагодити зручність управління [22, с.224].

Отже, аналізуючи джерела поповнення міського та містечкового населення Правобережної України, неважко зробити висновок, що його кількість зростала не за рахунок корінних мешканців краю, а переважно шляхом поповнення вихідцями з Росії та іноземцями.

Для зростання чисельності міського та містечкового населення Правобережної України характерною була ще одна особливість. Йдеться про те, що значно швидше збільшувалася кількість мешканців великих економічних і адміністративних центрів. Передусім, це стосувалося Києва, Житомира, Бердичева, Могилева, Дубно, Кам'янця-Подільського та ін. Зокрема, населення Києва з 1811 по 1863 рр. збільшилося в 2,9 рази, Кам'янця-Подільського – у 5,8 разів, Житомира – у 4,7 та Бердичева – у 7,2 рази [19, с.36]. Поряд з цим, існували міста і особливо містечка регіону, число жителів яких, в силу певних соціально-економічних причин, зменшувалося. Перш за все це зумовлювалося втратою деякими з них статусу офіційних, скасуванням привілеїв на ярмарки, або перенесенням адміністративних установ (найчастіше – повітових) в інший населений пункт. Тобто, пріоритетне місце в політиці уряду займали ті населені пункти, розвиток яких був вигідний російському самодержавству.

Вплив політики уряду Російської імперії позначився і на змінах у соціальній структурі міст та містечок Правобережної України. При збереженні багатостановості міської спільноти (тут проживала шляхта, духовенство,

міщани, купці, селяни, прислуга, наймити та ін.) в першій половині XIX ст. більшу підтримку з боку уряду отримали вихідці із шляхетського стану, купці, міщани. Цим самодержавство намагалося створити собі соціальну опору в містах як форпостах імперської політики.

У 80-х рр. XVIII ст. жителі міст і містечок Правобережної України у переважній більшості займалися сільськогосподарським виробництвом, або поєднували його з ремеслами та промислами. Так, наприклад, за ревізькими сказками Староконстянтинівського повіту Волинської губернії, більша частина населення міст і містечок займалася землеробством: у Кульчинах – 58% всього населення, в Красилові – 67%, Купелі – 74%, а в Кузьміні – всі 80% [8, с.49]. В умовах розвитку товарного виробництва міста поступово перетворювалися у промислово-торгові центри. У багатьох із них, особливо адміністративних центрах, переважно скорочувалося населення, зайняте землеробством. Це, насамперед, було характерним для таких міст, як Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський. На кінець 50-х рр. XIX ст. у Києві із 70590 жителів налічувалося 19962 міщани, 8433 цехових ремісники, 3297 державних селян, 2712 тимчасовозобов'язаних селян, 412 робітничих людей, 7427 дворян і 1388 купців. Із всіх київських сімей землеробством займалися лише 150 сімей [13, с.4, 11].

У соціальній структурі мешканців міст та містечок кінця XVIII – початку XIX ст. помітне місце посідав шляхетський стан. Адже саме від міської шляхти залежало утворення та подальше функціонування нової адміністрації у приєднаних губерніях. Бажаючи заохотити дворян Правобережжя до участі у в громадсько-політичному житті, уряд надавав їм низку привілеїв, даруючи при цьому великі земельні володіння високоставленим російським чиновникам. У 1812 р. в Київській губернії проживало 43,5 тис. польських дворян (це майже в 4 рази більше, ніж російських і українських). Але серед них тільки 300 мали землю, решта була безземельною шляхтою, що перебувала на службі [15, с.131]. Чиншова безземельна шляхта переважала також у містах і містечках Поділля, Волині та Київщини. Так, наприклад, в повітовому місті Літині Подільської губернії на початку XIX ст. було 86 осіб шляхетського стану (всі чиншові), в містечку Янів Літинського повіту проживало 7 осіб помісної шляхти, 36 – чиншової і 57 – службової, в містечку Межирів нараховувалося 20 представників чиншової шляхти і 6 – службової, у старій Синяві – відповідно – 77 і 32, в Сальниці – 50 осіб чиншової шляхти [2, арк.22, 38, 97, 116]. Подібна картина спостерігалася і по інших повітах.

Як бачимо, переважна більшість дрібної і середньої шляхти, що мешкала в містах і містечках Правобережжя, не мала своєї землі. Будучи залученим до управління (переважно на низькі посади), цей міський стан міг стати слухняним знаряддям в руках самодержавства.

У першій половині XIX ст. провідне місце в соціальній структурі міст та містечок Правобережжя поступово починають займати міщани. У 1803 р. на Волині проживало 33422 міщан, на Київщині – 22474, на Поділлі – 33266. Водночас зростає кількість і соціальне значення купців. Якщо протягом першої чверті XIX ст. приріст всього населення України становив 16%, то купецький стан збільшився на 77%, тобто переважав у 4,8 рази [15, с.124, 127].

Як уже наголошувалося, міста і містечка Правобережжя після приєднання до Росії наповнювалися великою кількістю військових. Приміром, на початку XIX ст. у повітовому місті Подільської губернії Проскуріві нараховувалося 492 військових, що складало 17,1% мешканців міста. За приблизним штатом, в Подільській губернії лише при губернському та 12 повітових правліннях працювало не менше 540 військових [6, арк.29-30].

Найважче узагальнити матеріали про національну приналежність мешканців міст і містечок Правобережної України. Виявляється, що найскладнішим є питання щодо з'ясування чисельності українців і найбільш впливової національної меншини – поляків. Відповідь на це не дають ні матеріали ревізій, ні інші документальні джерела, оскільки вони містять свідчення переважно про конфесійну приналежність населення. Якщо за основу брати тільки це, то неминуче доведеться відносити до українців всіх православних, а всіх католиків вважати поляками. Насправді, релігійна ознака далеко не завжди свідчила одночасно про приналежність до відповідної національності.

Серед всієї людності Правобережжя, в тому числі й мешканців міст і містечок, чисельність євреїв, порівняно із представниками інших національностей, визначити значно простіше, оскільки в матеріалах ревізій є конкретні посилання на їх етнічну приналежність. За даними V ревізії (1795 р.) у Волинській губернії євреї склали 3,6% населення, в Подільській – 3,8%, Київській – 3,4% [14, с.222]. Дані про кількість купців-євреїв і міщан-євреїв в Подільській губернії на кінець XVIII ст. знаходимо у доповіді експедиції ревізії про прибуття і вибуття душ, покладених в оклад за 1798 р. По всій Подільській губернії на 1797 р. нараховувалося 383 купці єврейського закону (особи чоловічої статі). У 1798 р. кількість купців-євреїв зменшилася до 211. В цей самий час міщан-євреїв на Поділлі було 22613 осіб чоловічої статі, що складало 4% всього населення губернії [3, арк.3-8зв.]. З початком XIX ст. архівні документи засвідчують деяке зменшення чисельності євреїв, особливо серед купецького стану. Скажімо, у 1802 р. в містах і містечках Подільської губернії нараховувалося 421 особа купців євреїв, в 1803 р. їх кількість зменшилася до 374 осіб [4, арк.3-9зв.]. У 1808 р. в 12 повітових, 3 заштатних містах та містечках губернії налічувалося всього 310 купців єврейської національності [5, арк.75].

Із висловленого з'ясуємо, що впродовж першого десятиліття XIX ст. кількість єврейського населення міст і містечок Правобережної України дещо зменшувалася. Але вже у наступних десятиріччях відбулося значне його зростання у цих населених пунктах. Стимулом для цього, очевидно, було надання від 31 січня 1833 р. дозволу євреям жити у раніше заборонених містах (наприклад, у Кам'янець-Подільському) і купувати там власність тощо.

Оселяючись у містах і містечках, більшість євреїв, як свідчить аналіз матеріалів архівів, ставала шинкарями, корчмарями, торгівцями чи орендарями. В описі Подільської губернії, підготовленому губернським землеміром Екстером, зазначалося, що євреї хліборобством не займалися, а більша частина з них була купцями і міщанами [1, арк.8].

Наприкінці XVIII ст. у Правобережній Україні більшість правлячої поміщицько-магнатської верхівки, католицьких священнослужителів і службовців становили поляки, меншою мірою вони були представлені у складі

міщан, селян, чиншової шляхти. Політика Речі Посполитої привела до того, що частина українського за походженням населення Правобережжя стала називати себе поляками. Тому найголовнішим критерієм визначення кількості поляків у міських осередках регіону можуть бути римо-католицьке віросповідання, а також приналежність до станів – громадян і однодворців, до розряду яких була переведена значна частина дрібної польської шляхти. На 1795 р. поляки складали 7,8% населення Правобережжя, в тому числі 9% населення Поділля, 7% – Волині, 7,3% – Київщини.

На початок XIX ст. поляки у містах та містечках займали провідні позиції у політичному та економічному і особливо у духовно-культурному житті регіону. З метою створення для себе необхідної соціальної бази уряд зрівняв у правах місцевих поміщиків із російськими дворянами.

Після поразки польського повстання 30-х рр. XIX ст. внаслідок вжитих відповідних адміністративних заходів з боку російського уряду щодо поляків (конфіскація маєтків, ліквідація багатьох польських шкіл тощо), в 30-40-х рр. у Правобережжі вони значною мірою втратили панівні позиції. Водночас зменшилася їх чисельність. Якщо у 90-х рр. XVIII ст. частка поляків у складі мешканців Правобережжя становила 10, то на початку XIX ст. – лише 6 відсотків.

Аналізуючи дані про менш значні за кількістю етноси, що мешкали в містах і містечках Правобережних губерній, слід підкреслити, що на початку XIX ст., крім українців, поляків і євреїв, у них проживали греки, вірмени, німці, молдавани, цигани тощо. Іноземці переважно були ремісниками, або ж займалися торгівлею. За підрахунками Оглобліна А.П., на 1830 р. частка іноземців у Волинській губернії складала 3,3%, в Київській – 5,7% та у Подільській – 24%. Серед купців Волинської губернії вони становили 1,9%, Подільської – 11,1% і зовсім не було їх (або ж було дуже мало) у Київській губернії [17, с.47]. Цілком зрозуміло, що невеликі за чисельністю етноси не мали суттєвого впливу на етносоціальну ситуацію у містах та містечках регіону, на відміну від росіян.

Сам розвиток міст у політичному плані підпорядковувався ідеї перетворення прибулих росіян у панівну частину населення. За результатами IV ревізії росіяни у Правобережжі склали всього 0,01% населення (300 осіб), в 1795 р. (V ревізія) їх кількість зросла до 3900 осіб (0,3%), тобто в 13 разів. Під кінець 50-х років частка росіян досягла вже до 0,8% (148000), або виросла майже в 3,8 рази [12, с.432].

Велика частина новоприбулих росіян була зайнята, головним чином, у адміністративно-управлінській і військовій сферах.

Наповнюючи міста та містечка росіянами, уряд одночасно намагався створити етнічно роз'єднаний стан міщан, запровадити специфічний спосіб життя, спрямований на утвердження і консервування феодальних відносин.

На відміну від вище зазначених етносів, корінні та домінуючі за кількістю в регіоні українці не були, як уже зазначалося, широко представлені у містах та містечках. Провідною сферою їх виробничої діяльності, як і в попередні часи, залишалося землеробство.

Отже, чисельність та етносоціальна структура населення міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

знанали істотних змін. В цей час відбулося кількісне зростання населення, але здебільшого за рахунок піднесення великих міст та визначених урядом адміністративних центрів. Одночасно, із зростанням кількості міщан, у структурі мешканців міст все менше залишалося українського населення, оскільки провідні позиції тут все більше стали займати міщани і купці – вихідці із Росії, євреї, представники інших національностей. Водночас землеробське українське населення витіснялося із центру на міські окраїни. Для наших предків настав час подвійного політичного та соціального гніту – як з боку російського самодержавства, так і з боку польських поміщиків [18, с.26]. Так, крок за кроком, міста і містечка Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. ставали все більш розрізненими, чужішими і ворожішими для українців, а їх розвиток підпорядковувався чужонаціональним силам і стороннім осередкам.

Список використаних джерел:

1. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі К-ПДМА). – Ф.115. – Оп.1. – Спр. 2.
2. К-ПМДА. – Ф.115. – Оп.1. – Спр. 4.
3. К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр. 2795.
4. К-ПМДА. – Ф.226. – Оп.79. – Спр. 2840.
5. К-ПМДА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр. 512. – Т.1.
6. К-ПДМА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр. 7. – Т. 1-3.
7. К-ПДМА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр. 10.
8. Баранович А. Упадок города Речи Посполитой (Староконстантинов в XVIII в.) // Вопросы истории. – 1947. – №8.
9. Военно-статистическое описание Волынской губернии / Сост. полковник А. Забелин. – Ч.1. – К., 1887.
10. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. – К., 1958.
11. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962.
12. Етнографія України: навчальний посібник / За ред. С.А. Макарчука. – Львів, 1994.
13. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861 – 1862 гг. – Ч.1. Киевская губерния.
14. Кабузан В.М. Народы России в XVIII веке. Численность и этнический состав. – М., 1990.
15. Казмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. – К., 1998.
16. Мельник Л.Г. Міста України за всеросійським переписом 1840 р. // Український історичний журнал. – 1989. – № 12.
17. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. – К., 1925.
18. Петренко О.С. Брацлавське намісництво. – Вінниця, 2001.
19. Рашин А.Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. // Исторические записки. – Вып. 34. – Изд. АН СССР. – 1950.
20. Рынзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958.
21. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / Под ред. свящ. Е.Сецинского. Вып. 9. – Каменец-Подольский, 1901.
22. Філінюк А.Г., Кузема О.Л. Зміни в політико-правовому статусі та управлінні міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001.

In the article it is given an attempt to carry out the analysis and to define the dynamics of changes of quantity and ethno-sociological composition of population in the cities and small towns of Right-bank Ukraine after transition of edge under the power of the Russian Empire. On the basis of the archived aterials, history researches the author leads to, that quantitative growth of population of cities and small towns took place mainly due to petty bourgeois and merchants – exits from Russia, Jewries, representatives of other nationalities. At the same time the agricultural Ukrainian population was forced out of center on the city outskirts. Thought is conducted, that under act of policy of Russian autocracy the cities and small towns of Right-bank Ukraine became more strange and hostile for the Ukrainians at the end of XVIII – in the first half of XIX century.

Key words: Right-bank Ukraine, cities, small towns, ethnically-social structure.

Отримано: 20.04.2008

УДК 94(477)«18»:334.012.23

В. В. Нечитайло

ФОРМУВАННЯ ГОСПОДАРСТВ ФЕРМЕРСЬКОГО ТИПУ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД УТВЕРДЖЕННЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН (ПЕРША ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

У статті аналізується процес капіталістичної трансформації сільськогосподарського виробництва, відродження фермерського укладу господарювання в умовах становлення ринкових відносин.

Ключові слова: фермерські господарства, трансформація сільськогосподарського виробництва, ринкові відносини, ярмаркова торгівля.

У першій половині ХІХ ст. в Україні водночас із остаточним покріпаченням основної маси селянства відбувався процес утвердження нових буржуазних форм господарювання, започаткованих у добу козаччини. Елементи капіталістичної організації селянського господарства найбільшою мірою розвивалися у тих регіонах, де ще міцно тримався в народній пам'яті досвід вільного господарювання і слабше, ніж деінде, поширювалися кріпосницькі відносини.

Проблеми формування буржуазних відносин в аграрному секторі економіки України всебічно розкриті у працях І. Гуржія [1], М. Лещенка [2], П. Ляшенка [3], О. Дружиніної [4, 5] та ін. дослідників. Однак в силу певних причин поза увагою вчених залишається питання відродження господарств фермерського типу. Аналіз цього процесу, на наш погляд, набуває особливої ваги в сучасних умовах, коли посилюється інтерес до найважливіших традицій життя українського народу, здійснюється модернізація сільського господарства. Метою даної статті є вислід генезису фермерсько-селянських господарств, які напередодні аграрної реформи 1861 р. були однією з найбільш ранніх форм масового дрібно капіталістичного виробництва.

Проведені дослідження дають підставу стверджувати, що соціальною базою для формування господарств фермерського типу були державні се-